

UZUN HECELERİN SESLETİMİ VE *ETKİ ETMEK* ÜZERİNE

Hamza Zülfikar

- Arapçadan ve Farsçadan Türkçeye geçmiş kelimelerdeki uzun hecelerin yazımı, sesletimi (söylenişi) Cumhuriyet Dönemi boyunca bir sorun olarak gündemde kalmıştır. Bu durum, biraz da Türkçe kelimelerde uzun ünlü bulunmamasıyla ilgilidir. Yıllarca hecesi uzun olan kelimeler üzerine düzeltme işareti koymak isteyenlerle buna taraftar olmayanların arasında tartışmalar oldu. Sonunda hecelerden biri uzun olan *dâhi dahi*, *mâni mani*, *hâlâ hala*, *rahîm rahim* gibi şekilce birbirine benzeyen ve anlamları farklı olan kelimelerle konu sınırlandırıldı.

Çalışmalarımızda Doğu kökenli kelimelerdeki bu uzun heceleri zaman zaman dile getirdik ama konu özel olarak eğitim programlarına girmediği için söyleyiş bozuklukları devam etti. *Türkçe Sözlük*'e bakıp hecenin uzun mu kısa mı söylenmesi gerektiği hususunda bir alışkanlık da olmadığı için -özellikle bugün için eskimiş- *dalalet*, *hıyanet*, *tali*, *mucip*, *sakil*, *nihale*, *rayiha*, *sübut*, *taksirat* gibi kelimelerin uzun heceleri televizyon yayınlarında kısa söylenmeye devam etti. Açık oturumlarda ise bunun örnekleri daha çok. Sunucu; bir haberi verirken bilinmeyen, tanınmayan kelimenin nasıl söyleneceğini önceden *Türkçe Sözlük*'e bakıp aslını öğrenmelidir. Şener Mete'nin *Konuşturan Sözlük* adlı çalışması da başvurulacak kaynaklardan biridir. Toplum karşısında konuşan, bir fikri savunan kişi, kelimelerin söylenişinde titiz olmalıdır. Son yıllarda devlet adamlarının dilinde epeyce Doğu kökenli kelime geçiyor. Bunların bir kısmı da hukuk terimidir. Bu bakımdan habercilerin bunları aktarırken doğru söylenişini önceden araştırmış olması gerekir. Bu durumun örneklerine zaman

zaman rastlıyoruz. Bazen beyanatta bulunan bir yetkilinin yanlış seslettiği kelimeyi, sunucu haberinde düzelterek veriyor. Bu, sevindirici bir durumdur. Özellikle yayın organlarında uzun hecelerin kısa söylenmesi dikkate alınmalı, programlardan sorumlu olanlar bu tür söyleyişler üzerinde durmalıdır. İşin pek de kolay olmadığını biliyorum. *Yakın yakın, kahır kahir* gibi şekilce benzer kelimelerin anlamları ve söylenişleri farklıdır. Daha çok *kahir ekseriyet* sözü *kahır ekseriyet* biçiminde geçiyor. Kişi adlarında da bu durum söz konusudur. *Hamit* (hamdeden), *Hamî* (övülmeye değer) anlamlarında farklı kelimelerdir.

Eskiden beri bazı meslektaşlarımız, uzun söylenen hecelerin dinleyerek öğrenilmeye bırakıldığını savundular. Belki bunun sonucu olarak sıkça duyduğumuz *afet işleri* (a:fet), *adalet* (ada:let), *vali* (va:li), *rakım* (ra:kım) gibi kelimelerin hecelerinin kısa söylenmesi bu tutumdan ileri gelmiştir. Uzun hecelerin kısa söylenmesi *Halit*, *Abidin*, *Sami* gibi kişi adlarında da görülür. *Abidinpaşa* özel yer adında da bu kısa söyleyişi duyuyoruz. İkinci hecesi uzun olan *Nezih* adında ise son ses kısalmıştır. *Nasır Bey* örneği ise ilgi çekici bir örnektir. İlk hecedeki kısa söyleyiş, bu adın sahibini rahatsız eder. Uzun heceli, “yardımcı” anlamında *Nasır* (Na:sır) kelimesini kısa heceyle ifade etmek, “el ve ayaklarda oluşan kalınlaşmış deri” anlamındaki *nasır* kelimesiyle karışır. Daha pek çok örneği olan bu tür sözler, dili özensiz kullanmaktan kaynaklanıyor. Anladığım kadarıyla uzun heceli bir kelime kişinin söz hazinesinde yoksa onu kısa okuyor ve söylüyor.

Bu durumun; ortaöğretimde söyleyiş, yazım, hece gibi konuların gereği gibi öğretilmemesinden, kaynak kullanılmamasından veya okul sözlüklerinin bu amaçla hazırlanmamasından kaynaklandığı kanaatindeyim. Sorun biraz da bu ihmale dayanıyor.

Arap harfleriyle yazıp okurken pek sorun olmayan bu konuda, yeni Türk harflerine geçerken yazımı ve sesletimi sağlayacak bir işarete gerek duyulmuş. 1928 yılında yayımlanan *İmla Lugati*'ne baktığımızda, eserin ön sözünde, meselenin çözümü gelecek yıllardaki gelişmelere bırakılmıştır. Örnek olarak bugün iki şekilde yazım kılavuzlarında yer alan ve farklı anlamlardaki *vâkıf*, *vakıf* (-kfi) kelimeleri 1928 tarihli *İmla Lugati*'nde yalnızca *vâkıf* olarak geçer. Bununla birlikte hecesi uzun olan kelimeler 1928 tarihli *İmla Lugati*'nde düzeltme işaretiyle gösterilmiş ve bu işarete o tarihlere *ayırt etme ve inceltme* işareti adı verilmiştir (XII. s.). O tarihten itibaren giderek uzun hecelere düzeltme işareti koymakta tasarrufa gidilmiş. *Düzeltilme işareti* teriminin ise 1950'li yıllarda kullanıldığını görüyoruz. Yıllarca bir terimde birleşmedik. *Külâh*, *şapka*, *inceltme*, *uzatma*, *inceltme*

İmlâ Lûgati

*Dil Encümeni tarafından tertip
edilmiştir.*

İSTANBUL
DEVLET MATBAASI
1929

imi, uzatma imi gibi terimler kullanıldı. Bir terimde birleşemediğimize bakıp denebilir ki gelecekte işler daha karmaşık hâle girecektir.

Zorunlu durumlar dışında uzun hecelerin düzeltme işaretiyle gösterilmesi Türk Dil Kurumunda kabul görmemiştir. Uzun söylenmesi, okunması gereken heceler; kulak yoluyla dinlemeye, anlamaya bırakılmıştır. Bu işaret, *kâgir, karargâh* gibi daha çok *k* ve *g* ön damak ünsüzleriyle kullanılan ünlüleri ince okutmak üzere kullanılmış. Beklenti; uzun hecelerin giderek kelimelerde erimesi, kısalması yönündedir. Bunun için de *can* örneği verilebilir. Ünlüsü uzun olan Farsça kökenli *can*, gerçekten bugün kısa söylenir. *Hayat, zaman, ahbap* kelimeleri de böyledir. Ancak *can* kelimesi sesliyle başlayan bir ek aldığı da *a* ünlüsü uzun söylenmezken *hayat, zaman, ahbap* kelimeleri *hayatım, zamanında, ahbabım* örneklerinde olduğu gibi son seslerindeki uzunluk yeniden ortaya çıkar. *Can* kelimesi üzerinde düşünürken burada ünlünün kısalmasının kullanım sıklığıyla ilgisi olduğu kanaatindeyim. Yüzlerce yıldan bu yana *can* kelimesi dilde var olmuş; sözlüklerimizde yüze yakın çeşitli yapılar içinde ve anlamlarda kullanılmış, deyimlerde yer almıştır. *Can simidi, can yeleşti, can pazarı, canciğer kuzu sarması, can kulağıyla dinlemek* vb. Bunların her birinin dile nasıl mal olduğu, kimlerin türetip kullandığı incelenmeye değer. Kelimelerdeki bu olağanüstü anlamlar, anlam biliminin konuları arasında değerlendirilebilir. *Canla başla, can kulağıyla, canı burnunda, can damarı* örneklerinde *can* organ adlarıyla da kullanılmış. *Yürek* ile kullanımını Şemsettin Sami'nin *Kamus-ı Türkî* adlı eserinde *can u yürekden* biçiminde buluyoruz. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* bunu *can u gönülden (yürekten)* biçiminde sayfaları arasına almış. Türk Dil Kurumunun *Yazım Kılavuzu*'nda ise kelime bitişik ve bağlama ünlüsü *u* belirtilmeden *canıgönülden* biçimindedir. *Yazım Kılavuzu*'nda bir de *canıyürekten* biçimi var. Anlaşılan eski *can u yürekten* biçimi kullanım sıklığını yitirirken *can u gönülden* yaygınlaşmış. Türk Dil Kurumunun 2010 tarihli *Yazım Kılavuzu*'nda kelime *canıgönülden, canıyürekten* biçiminde geçiyor. Nijat Özön ise *Büyük Dil Kılavuzu* adlı çalışmasına bu kelimeyi *canu gönülden* biçiminde almış. Aynı durumu bu yapıdaki başka kelimelerde de görüyoruz. Örnek olarak bir hukuk terimi olan *ahz u kabz* Türk Dil Kurumunun *Yazım Kılavuzu*'nda *ahzükabz* biçimindedir.

Can kelimesindeki ünlünün kısalması onun tek hece olmasıyla açıklanabilir. Ancak bu kelimedeki kısa söyleyiş; daha çok kullanım sıklığıyla, türevlerinin fazlalığıyla ilgili olsa gerek. Bir başka etken, halk ağızlarıdır. Birçok ünlüsü uzun okunan Doğu kökenli kelime, halk ağızlarında kısa söylenir. Bu eğilim, yazı dilindeki kelimeleri de etkilemiştir. Bu arada *can* kelimesiy-

Etki Etmek ve Diğerleri

Uzun hecelerle ilgili olarak yaptığım açıklamalardan sonra *etmek*, *olmak* yardımcı fiillerinin kullanımında gördüğüm bazı tutarsızlıkları da dile getireyim. Sorun *etki etmek*, *umut etmek* gibi birleşik fiillerle ilgilidir. *Müdafaa etmek* birleşik fiili, *savunmak* fiiliyle karşılandı. *Savunmak* varken bunun yerine *savunma yapmak* daha sık kullanılmaya başladı. *Etki etmek* defalarca üzerinde durduğum kelimelerden biridir. Uyarılara rağmen kullanımında hiçbir değişme olmadı. Dilde *tesir etmek* için karşılığı önerilmiş ve tutunmuş *etkilemek* fiili var. Bunun *etkilenmek*, *etkileşmek* gibi çatı ekli türevleri yapılmış ve dile mal olmuş. Ne gariptir ki *etkilemek* yerine sürekli *etki etmek* kullanılıyor. Bunun gibi ümit etmek iken *ummak* fiiliyle karşılandı. Şimdi *ummak* yerine *umut etmek* yaygınlaşıyor.

Bu tür yanlış kullanımlar üzerinde çok duruldu. Başka yazarlar da buna değindiler. Üniversitelerin Türk Dili, fakültelerin Türk Dili ve Edebiyatı bölümlerinde okutulan derslerde de söz konusu birleşik fiiller dile getirildi. Ancak değişen bir şey olmadı. Bu durum, dile gereken önemin verilmesinden kaynaklanıyor. Ülkemizde Türkçeden çok, yabancı dil gündemdedir. Türkçeyi doğru kullanma kaygısı zayıflamıştır. Dil yazıları okunmuyor. Söz hazinesinin daraldığı, anlatım gücünün zayıfladığı dikkate alınmıyor. Dilin inceliklerini bilerek kullanmak yerine, kişiler; seslerini

le ilgili olarak halk ağzında kullanılan *canevi* ilgi çekici bir örnektir. *Can evinden vurulmak* biçiminde de geçer.

Düzeltilme işaretiyle birbirinden ayrılan şekilce benzer, anlamca farklı *âdem adem / âdet adet / dâhi dahi* gibi kelimelerin ayrımı az çok bilindiğinden bunlar üzerinde durmaya gerek duyulmamıştır.

Konunun bir başka yanı Türkçe karşılığı bulunan kelimelerle ilgilidir. Türkçe karşılığı bulunmuş olan *adab-ı mua:şeret - görgü kuralları* örneğinde olduğu gibi yanlış söyleme veya okuma sorunu olmaktan çıkmıştır.

yükselterek, bağırarak, masaya vurarak ne demek istediklerini anlatmaya çalışıyorlar.

Denebilir ki *etki etmek* neden eleştiri konusu oluyor? Elli altmış yıl önce Türkçeye geçmiş olan Arapça isim soyundan kelimelerle kurulmuş *tayin etmek*, *tarif etmek*, *mübalağa etmek*, *tevsik etmek*, *müdafaa etmek* gibi yüzlerce birleşik fiilin Türkçe kelimelerle karşılandığını hatırlatalım. Başlatılmış olan bu harekette yukarıdaki birleşik fiiller *atamak*, *tanımlamak*, *abartmak*, *belgelemek*, *savunmak* gibi Türkçe tek bir fiille karşılandı; Türkçeleştirme yolunda önemli bir kazanç elde edildi. İşlenen bu örnekler arasında *tesir etmek* de *etkilemek* ola-

arak karşılandı. Şimdi nasıl olduysa *tesir etmek* yapısına dönülerek kelime *etki etmek* biçiminde yaygınlaşıyor. Öneri; *tesir* karşılığı *etki*, *tesir etmek* karşılığı *etkilemek* biçimindeydi. Bunun gibi *alaka - ilgi*, *alakadar olmak - ilgilenmek* ve *mâni - engel*, *mâni olmak - engellemek* biçiminde karşılandı. Öte yandan *mübalağa etmek - abartmak*, *tevsik etmek - belgelemek*, *tarif etmek - tanımlamak* birleşik fiilleri *abartı etmek*, *belge etmek*, *tanım etmek* olmadı ama *tesir etmek - etkilemek* iken *etki etmek* biçiminde kullanıldı.

Dildeki özleştirmeler yeterince tanıtılmadı, anlatılmadı, öğretilmedi veya Türkçenin yararına olan özleştirmelere ilgi duyulmadı.

Dilde bu gelişmeler olurken bu kez de Batı dillerinden gelen kelimelerde aynı tutum ortaya çıktı ve yayıldı. Bunun için *ajite etmek*, *manipüle etmek*, *sabote etmek*, *empoze etmek*, *devalüe etmek*, *test etmek*, *çekmek*, *elimine etmek*, *kamufle etmek*, *provoke etmek*, *restore etmek* lanse etmek, *prezante etmek*, *dizayn etmek*, *asis-*

te etmek, çek etmek, lokalize etmek, pasifize etmek, realize etmek, sübvans etmek, analiz etmek, dizayn etmek, ekarte etmek gibi örnekleri verelim. Aydınlarımız bunları bağırlarına basarken Türkçe karşılıkları yok mu diye düşünmediler. Arapça kelimelerin *etmek, olmak* ile kurulmuş biçimlerine benzer Batı kökenli kelimelerle yeni birleşik fiilleri dile doldurdular.

Konunun bir de *olmak* yardımcı fiiliyle olan boyutu var. *Detone olmak, angaje olmak, adapte olmak, kadük olmak, dejenere olmak, entegre olmak* vb. Gönlünü bu tür kelimelere açanlar, bunların karşılığı yok mu diye merak etmediler. Oysa bu kelimelerin bir-

çoğunun bulunmuş Türkçe karşılıkları Türk Dil Kurumunun *Türkçe Sözlük*'ünde, *Yabancı Kelimelere Karşılıklar*, *Yabancı Sözlere Karşılıklar Kılavuzu* adlı kitaplarında bulunabilir. Örnek olarak *entegre olmak* karşılığı *bütünlüşmek*, *adapte olmak* karşılığı *uyarlamak*, *ajite etmek* karşılığı *kışkırtmak*, *sabote etmek* karşılığı *baltalamak*, *empoze etmek* karşılığı *dayatmak*, *lanse etmek* karşılığı *tanıtmak*, *realize etmek* karşılığı *gerçekleştirmek*, *sübvans etmek* karşılığı *desteklemek*, *analiz etmek* karşılığı *çözümlemek* verilebilir.

Mesele, yalnızca *etmek, olmak* birleşik fiilleriyle sınırlı değil; aynı durum deyimlerde de yaygındır. *Şov yapmak, rölantiye almak, start vermek, brifing almak, popüleritesi artmak, komplo kurmak* gibi örneklerde Batı kökenli kelimeler deyimlere de girdi. Asıl tehlike, bu tür deyim niteliği kazanmış kelimelerdir. Yabancı bir kelime deyimlerde yer edince kazanılan mecaz anlamlardan dolayı onları Türkçe bir kelimeyle karşılamak mümkün olmuyor.

Görüldüğü gibi Türkçenin üzerinde durulması gereken epeyce meselesi var. Yazıyı okuyanların "Bir tek sen mi bu durumdan etkileniyorsun, dertleniyorsun?" biçiminde seslendiklerini duyar gibi oluyorum. Ne yapalım ataların dediği gibi, *dert çok hem dert yok*.

Düzeltilme

Türk Dili dergisinin 809. sayısında yayımlanan “Türkçedeki Çokluk Ekleri Üzerine” adlı yazımda, çeşitli kaynaklardan taradığım kelimelerin tasnifinde konuyla bağdaşmayan ve son eklerinin yanlış değerlendirildiği, hatalı örnekler tespit edilmiştir. Söz konusu yanlış örnekler aşağıda sıralanmıştır. Bu hatadan dolayı özür dilerim.

belagat, beraat, cellat, cerahat, fesahat, fecaat, feragat, içtihat, ifrat, ihtilat, ihtiyat, iltifat, infirat, inhitat, inkıyat, irtibat, istibdat, istimdat, istirahat, istirdat, ititrat, itaat, itikat, ittihat, mazarrat, meşihat, muvafakat, mücazat, münacat, müracaat, rikkat, sadakat, sarahat, seyahat, şecaat, şenaat, vuslat, zanaat, ziraat.

Yazımda yer alıp da hatalı bulunan *cemaat, meşakkat, iktisad, itiyad, menfaat, meşakkat, müracaat, nasihat, tarikat, kıtaat* kelimeleri Ferit Develioğlu'nun *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat* adlı eserinde c (cemi=çokluk) kısaltmasıyla işaretlenmiştir.